

ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА – ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕНЬ СУЧАСНОЇ ПЕДАГОГІКИ І ПСИХОЛОГІЇ

Цілеспрямований і планомірний вплив на поведінку та свідомість людини здійснює виховання. Його мета – формування певних установок, понять, принципів, ціннісних орієнтацій, що забезпечували б умови розвитку особистості, підготовки її до суспільного життя, праці. Організація виховання пов'язана з вибудовою такої суспільної практики, яка спрямовує розвиток суб'єктивного світу людини, сприяючи свідомому сприйняттю нею суспільних цінностей, самостійності в розв'язанні складних моральних проблем відповідно до зразків та ідеалів суспільства.

Слід зазначити наявність ряду взаємопов'язаних чинників, що зумовлюють генезу девіантної поведінки: *педагогічний* (пов'язаний з недоліками в сімейному та шкільному вихованні); *психологічний* (виявляє несприятливі особливості взаємодії особи з довкіллям, активно-вибіркове ставлення індивіда до норм і цінностей свого оточення, до психолого-педагогічних впливів сім'ї і школи, громадськості, до саморегулювання власної поведінки); *індивідуальний* (розкривається на рівні психобіологічних передумов девіантної поведінки, що перешкоджають соціальній і психологічній адаптації особистості); *соціальний* (зумовлюється політичними, економічними, соціальними, культурними тощо умовами життєдіяльності соціуму). Тож не дивно, що різні аспекти девіантної поведінки особи стають предметом досліджень у різних наукових галузях.

Цікаво, наприклад, що в соціологічних дослідженнях

осмислюються такі типи поведінки, як антисоціальна (відкидання соціальних стандартів, характерних для певного суспільства), аморальна (відхід від прийнятих у суспільстві моральних норм), анормальна (відхилення від зразків поведінки, очікуваних у даній культурі, історичній добі, конкретній ситуації) тощо. Така диференціація, на нашу думку, увиразнює локальні вияви девіантної поведінки.

Загалом же, з погляду соціологів, "...виховання можна визначити як триєдиний процес взаємодій впливу суспільного середовища, цілеспрямованих політичних, моральних та інших дій і соціальної активності самої особи. Особа – це складна система, яка здатна сприймати зовнішні дії, знаходити в них певну інформацію і творчо ставитися до зовнішнього світу відповідно до змісту соціальних програм. Така програма відображає можливі зміни системи в майбутньому, що визначається її структурою і сприйнятливістю до різних зовнішніх впливів. Соціальна програма, як і будь-яка інша, акумулює соціальний досвід поколінь, різні типи впливів середовища. Її специфічною функцією є зміна особи в будь-якому напрямку. І те особливе значення, яке індивіди одержують усередині суспільства, зрештою визначається їхнім місцем і середовищем в багатоманітній системі відносин..." [1].

Соціологічний підхід до виховання тісно пов'язаний з поняттям "особистісні норми". Дослідники виокремлюють такі умови активації особистісних норм: коли людина знає про наслідки для інших людей своїх

дій згідно з певною нормою; коли особистісна норма потребує від індивіда саме таких дій; коли особа спроможна контролювати власні дії та їхні результати, коли вона визнає особисту відповідальність за свої вчинки відповідно до конкретної норми. Інакше кажучи, активація особистісних норм (звісно, коли вони сформовані) залежить від ряду чинників: здатності людини чітко уявляти наслідки своїх дій, усвідомлювати особистісну відповідальність; спроможності здійснити необхідні, кваліфіковані вчинки; наявності засобів для здійснення відповідних дій тощо. На думку соціологів, дії людини у відповідності до своїх особистісних норм підвищують її самооцінку й зменшують самокритику. Істотними для самої людини є й наслідки, пов'язані з фактом дотримання нею своїх особистісних норм. Суто особистісні норми – інтегративна характеристика суб'єктивного світу особистості – абсолютні для конкретної особистості. Стосовно особистісних норм не виникає питання, зокрема, про їх “прийняття”, “засвоєння”, “відображення” і т.п. Відповідно не може бути питання про можливість слідування чи відхилення від справді особистісних норм. Особистість, коли вона є ідентичною собі, не може не слідувати власним особистісним нормам. Будь-яке відхилення від достеменно особистісних норм спричиняє дезінтеграцію, зниження, порушення особистості. Окрім того, неадекватність, дезорганізацію особистості слід уважати наслідком руйнування нормативної регуляції поведінки даної особистості. При цьому йдеться не лише про соціальну регуляцію (це виявляється в соціальній неадекватності особи), а й

про особистісну регуляцію на ґрунті вироблених особистістю норм.

Ураховуючи специфіку проблеми, вважаємо за потрібне розглянути й таку дефініцію, як “конфлікт”. У соціології конфлікт розглядається як зіткнення протилежних інтересів, цілей, ідеологій між соціальними групами, індивідами, класами. Конфлікт, як правило, призводить до реальної боротьби між суб'єктами взаємодії незалежно від витоків, способів і характеру цієї боротьби. У психології конфлікт розглядається, як правило, на макросоціальному рівні й кваліфікується як колізія різноспрямованих позицій індивідів чи груп людей у міжособистісних взаємозв'язках або міжособистісних взаєминах, пов'язаних, зазвичай, з украй негативними емоційними переживаннями. При цьому слід пам'ятати, що основою будь-якого конфлікту стає ситуація – вияв або суперечливих позицій сторін із певного приводу, або протилежних цілей і засобів їх досягнення, або неспівпадання бажань тощо. Причиною конфлікту можуть бути соціальні відхилення – будь-яке поведіння, що порушує загальноприйняті норми та правила.

У психіатрії та невропатології особливу увагу звертає на себе осмислення характерологічних і патохарактерологічних реакцій дітей і підлітків. Характерологічна реакція – це ситуативно зумовлена зміна поведінки дитини, що виявляється, як правило, в певному середовищі. Вона психологічно спрямована, не призводить до порушень соціальної адаптації й не супроводжується соматичними (пов'язаними зі станом тіла) розладами. Патохарактерологічною в медицині вважається “...психогенна особистісна реакція, що виявляється відхиленнями

в поведінці дитини; вона призводить до порушень соціально-психологічної адаптації й супроводжується соматовегетативними розладами. Звичайна патохарактерологічна реакція розвивається на основі характерологічної, однак за несприятливого фону (акцентуації характеру, психологічні риси, органічна недостатність, дисгармонійний віковий криз) вона відразу набуває патологічних форм. Про перехід характерологічної реакції в патохарактерологічну судять з того, що за останньої порушення поведінки спостерігається й поза ситуацією, в якій вони спочатку виникли, частково втрачається також психологічна зрозумілість, афективні порушення стають більш вираженими, а соматовегетативні – явними” [2].

Патохарактерологічні реакції порушують пристосування в сім’ї, у дитячому колективі, розгалужують взаємовідносини зі старшими, ровесниками, стаючи приводом для звернення до лікаря, а, найчастіше, – проблемою вивчення вихователів і педагогів. Як показує аналіз, причинами аналогічних реакцій є неадекватне ставлення до дитини в сім’ї, неправильне виховання батьками чи педагогами, позбавлення дитини належної турботи й догляду і т.д. Внутрішні умови розвитку цих реакцій пов’язані з особливостями темпераменту дитини. Так, із-поміж дітей з порушеннями поведінки переважають носії таких його рис, як схильність до поганого настрою, значної інтенсивності реакції, реакцій уникнення та низька адаптивна здатність.

Дослідники розрізняють реакції, властиві переважно дітям (опозиції або протесту, відмови, імітації, компенсації, гіперкомпенсації), та реакції, притаманні головним чином

підліткам (емансипації, групування, захоплення, реакції, зумовлені сексуальним потягом, що формується). Розглянемо ці реакції більш детально.

Так, *реакція опозиції чи протесту* трапляється в дітей доволі часто. У ранньому дошкільному віці вона виникає за умови обмеження психомоторної активності дитини, у випадках надмірного чи силуваного годування, завчасного або надмір суворого при звичаєння до охайності тощо. У старших дітей підґрунтям реакції протесту стає глибока образа, ущемлене самолюбство, незадоволення, озлобленість. Причиною таких емоційно насичених переживань можуть бути надмірні вимоги, навантаження, втрата й нестача уваги, несправедливі, образливі або жорстокі покарання. Спочатку реакція протесту виникає в складній для дитини ситуації й спрямовується на того, кого вона вважає винуватцем своїх переживань. Розрізняють реакції активного (ослух, різкість, грубість, лайка, руйнівні дії) та пасивного (відмова від їжі, втеча з дому, спроби самогубства, мутизм (відсутність мовлення), нетримання сечі, блювання, силуваний кашель) протесту. “Серед активних реакцій протесту описують експлозивні реакції зі спалахом гніву... агресією, загальне рухливе збудження з афективним звуженням свідомості, зловмисні вчинки, що завдають прямо чи опосередковано шкоду “кривдникові”, а в маленьких дітей – і афективно-респіраторні судоми, – зазначає відомий психіатр Д.Ісаєв. – Зазвичай ці реакції спровоковуються образою, незадоволенням примх, прохань, розгортаються гостро, бурхливо... Іноді реакції протесту розвиваються повільно, накопичена афективна напруга знімається окремими ворожими вчинками,

псуванням чи знищенням речей, псування їжі, нанесенням тілесних уражень або образами, наклепами, або мордуванням тварин, що належать “кривднику” [2]. Із реакцій пасивного протесту найпоширенішими є мутизм і втеча з дому, інтернату, дитячого садка. Мутизм спостерігається або в певному місці (сім’я, дитсадок), або під час спілкування з конкретними людьми (вчитель, лікар), або поза залежністю від ситуації чи співбесідника. Втечі дітей, як правило, стають наслідком їх тілесних покарань, сімейних конфліктів чи несправедливого ставлення. Суїцидальна поведінка – рідкісне явище у дитячому віці – це реакція на нездоланну для дитини кризову ситуацію.

Реакція відмови завжди є патологічною і виявляється у молодших дітей. Виникає вона у зв’язку з втратою дитиною почуття безпеки, захищеності (відрив від родини, перебування в садочку, лікарні, чужій сім’ї тощо). Рідше ця реакція розвивається вдома, спричиняючись неувагою й незацікавленістю батьків. Найхарактерніші риси реакції відмови – нерухомість і загальмованість, відсутність прагнення до спілкування, відмова від гри, пригнічений стан, розлад сну, втрата апетиту.

Реакція імітації характеризується копіюванням найбільш авторитетної для дитини особи (батьки, дорослі чи підлітки найближчого оточення, вихователі, вчителі) і пов’язана з дитячим уявленням про ідеал. Як правило, імітація стосунків і вчинків має позитивний характер. Тим часом існує можливість копіювання асоціальних форм поведінки й шкідливих звичок. Та в обох випадках реакція імітації не має патологічного характеру. Негативні наслідки її

найчастіше спостерігаються в бездоглядних дітей, що відрізняються емоційною нестійкістю, невмінням постояти за себе, потребують стороннього захисту.

Реакція компенсації виникає як форма психологічного захисту, коли свідомо чи несвідомо розчаровані своїми невдачами або невмінням діти прагнуть досягнути помітних успіхів в інших галузях діяльності. Скажімо, несмілива або фізично слабка й тому відстаюча в іграх, ображена більш сильними ровесниками дитина шукає й знаходить задоволення в успішному засвоєнні шкільної програми, у світі книжок, мистецтва та ін. Часто можна спостерігати й інше: діти, позбавлені авторитету з-поміж своїх однолітків, компенсують цей недолік, організовуючи групи молодших і вимагаючи від них безумовного підкорення.

Реакція гіперкомпенсації характеризується тим, що свою неспроможність або власний дефект діти (особливо старшого віку) переборюють за рахунок зусиль у найбільш важкій для них сфері діяльності. Так, широко відомими є великі спортивні досягнення людей, які були вкрай слабкими, хворобливими дітьми. Підґрунтям багатьох нерозсудливих вчинків дітей (наприклад, ходіння по перилах мосту) є прагнення не стільки придушити страх, скільки продемонструвати собі й іншим власну безстрашність.

Властива переважно підліткам *реакція емансипації* – це прагнення визволитися із-під опіки рідних, вихователів і загалом усіх дорослих. Намагання вийти з-під протекції старшого покоління спостерігаються, як правило, не раніше настання препубертатного віку. Сприяють такій реакції дріб’язкова опіка, позбавлення

самостійності, повсякчасний тиск, ставлення як до маленької дитини. Реакція емансипації виявляється або в формі прихованого опору установкам старших, або в спробах вийти з-під їхнього контролю. У першому випадку – це ігнорування порад, указівок та інструкцій, неприйняття допомоги, акцентуація незгоди, відкидання встановлених дорослими норм. У другому випадку – це спроби облаштування самостійного життя, характерні вже для молодших підлітків.

Реакція групування з однолітками здійснюється створенням неформальних стійких груп. Більшою мірою до об'єднання в групи схильні педагогічно запущені бездоглядні підлітки. Останні найчастіше приєднуються до старших або їхню групу очолює підліток, що відрізняється певним “життєвим досвідом”.

Реакції захоплення прямо пов'язані з потягами, нахилами, інтересами особистості й виявляються у задоволенні деяких потреб. Дослідники-медики виокремлюють інформативно-комунікативні (бажання отримання нових відомостей, потреба в контактах, що дають змогу обмінюватися цією інформацією), азартні (що виникають у процесі гри), егоцентричні (участь у художній самодіяльності, спортивних виступах), накопичувальні (різні види колекціонування) захоплення, що ґрунтуються на прагненні до тілесно-мануального вдосконалення; захоплення, засновані на прагненні до лідерства, інтелектуально-естетичні захоплення тощо. Ці захоплення можуть стати причиною порушення поведінки, бо заради здійснення своєї “пристрасті” підліток залишає навчання, заводить сумнівні знайомства, вдається до

протизаконних операцій з обміну чи продажу. Постійна зосередженість на собі, афективна зарядженість у процесі здійснення свого задоволення дозволяють ці реакції в деяких випадках кваліфікувати як надціннісні утворення.

Реакції, зумовлені сексуальним потягом, можуть спостерігатися й до підліткового віку, що пояснюється передчасним пробудженням статевого потягу. Уже в дошкільному віці можлива мастурбація, виникнення статевого потягу до осіб своєї чи протилежної статі, сексуально забарвлена поведінка (відповідні висловлювання, жести, загострена статева допитливість). “У більш старших дітей, – пише Д.Ісаєв, – спостерігаються надзвичайна жорстокість, підглядування за оголеними, переодягання в одяг іншої статі, самооголошення, спільний онанізм, присилування до оголошення, викривлений інтерес до уринації та дефікації, імітація коїтусу, спокушання малолітніх. Підліткам теж властиві сексуальні фантазії з мастурбацією, розсуди на теми статі, ексгібіціоністські ігри, петтінг, закоханість у старших своєї й протилежної статі, гомо- і гетеросексуальні контакти, ранні та безладні статеві зв'язки”. [2] У більшості з цих дітей і підлітків виявляються риси дисгармонії особистості як наслідок деривації (відсутність сенсорних вражень) і сімейно-педагогічної занедбаності. Нерідко (особливо при недостатньому статево-вихованні) сексуальні переживання стають причиною неправильної поведінки.

Вітчизняна кримінологія схильна пояснювати девіантну поведінку особи поєднанням результатів її неправильного розвитку та несприятливою ситуацією, в якій

особа опинилася. Загалом же, під умовами, що сприяють учиненню злочину, в кримінології розуміють ті факти реальної дійсності, які прямо злочинів не викликають, але їх наявність може сприяти виникненню в людини наміру вчинити злочин. Ці факти належать до конкретних виявів злочинності й можуть корінитися в різних сферах суспільних відносин чи функціонування державного механізму. Йдеться про недоліки в організаційно-технічній сфері, у сфері охорони як правопорядку загалом, так і зокрема (скажімо, недбала охорона майна чи погано організований облік матеріальних цінностей). Це можуть бути також недоліки в діяльності різних державних органів (міліція, прокуратура, суд) у боротьбі зі злочинністю, упущення в роботі місцевих та інших органів влади, відповідальних за стан правопорядку на своїй території і под. Умови ці можуть у конкретних випадках виявлятися чи не виявлятися, а злочин може й не бути вчинений. Наприклад, відсутність замків на дверях складу матеріальних цінностей – поза сумнівна умова, що сприяє вчиненню злочинів. Та крадіжок із цього складу може й не бути. І навпаки.

Причини девіантної поведінки особи (як і правопорушень та злочинів), із погляду кримінологів, слід шукати і в моральному стані суспільства, у наявності чи відсутності тих або інших моральних цінностей, приписів. Коли, скажімо, політики лицемірно задекларовують одне, а роблять інше, коли політичних цілей вони досягають за рахунок людей, обдурюючи їх, запроваджуючи вигідну собі ідеологію, – це злочинно стосовно людей у звичайному розумінні цього слова і є шляхом до злочинних діянь за законом. Якщо, наприклад, у праві проголошуються прогресивні

принципи, права людини, а практика ігнорує їх, це викликає неповагу до права, закону. Ігнорування прав особистості, нехтування єдністю в законодавчій і правозахисній практиці переконанням і примусом, правами й обов'язками членів суспільства, відсутність гарантій з боку держави, що забезпечували б нормальне функціонування соціуму, є свідченням аморальності такого права й такої практики. За цієї ситуації обхід права тими, хто його творить, і, відповідно, аналогічні дії з боку членів суспільства, такі ж природні, як і аморальні.

Причини злочинної поведінки існують у вигляді соціологічних, психологічних, моральних та інших суб'єктивних особистісних факторів. Вони пов'язані з соціальними ролями й статусами особи. Відносно причин злочинів у кримінології виокремлюються такі вихідні позиції: злочини вчиняються внаслідок наявності в деяких осіб антигромадських уявлень, установок, що відповідають їхнім ціннісним орієнтирам, домінуючим у їхній психіці моральним прогалинам. Усі ці дефекти виникають у результаті несприятливого морального формування такої особистості, відсутності повноцінного виховання. Девіантну (як і злочинну) поведінку в кримінології прийнято вважати відчуженою, позаяк вона свідчить про неприйняття особою цінностей і норм, установлених суспільством. Ця поведінка є водночас і відчужуваною, оскільки, вчиняючи дрібні правопорушення і злочини, особливо упродовж тривалого часу, людина тим самим постійно ізолює себе від середовища, його норм, цінностей. “Соціальна сутність особи злочинця, – твердять сучасні українські юристи, – пов'язується з антисуспільною

установкою. Її поняття трактується по-різному. Наприклад, як готовність до протиправних дій, чи як здатність діяти певним чином, порушуючи норми права. Крім того, суспільну небезпечність особи злочинця часто пов'язують і з іншими поняттями: “антисоціальна спрямованість”, “негативна орієнтація” тощо. Як бачимо, усталеної думки з цього приводу немає, і дану проблему треба розглядати як дискусійну.

Нам уявляється, що антисуспільна установка – це готовність особи діяти протиправним чином. Чи всім притаманна така установка? У відповідях на це запитання теж немає одностайності. Одні вчені вважають, що всім, інші – заперечують, треті – розмежовують антисуспільну установку. З погляду останніх, антисуспільна установка характерна не для всіх злочинців, а тільки для тих, хто вчинив умисні злочини, і для рецидивістів. Що ж до інших категорій злочинців, то їм властиві лише окремі риси вказаних... ознак антисуспільної установки” [3].

Із проблемою девіантної поведінки органічно пов'язана проблема злочинності неповнолітніх, якій у кримінології відводиться окреме місце. Слід сказати, що вже упродовж тривалого часу кримінальна статистика фіксує тенденцію до інтенсивного зростання злочинності неповнолітніх в Україні. Нині неповнолітні є однією з найбільш кримінально вражених категорій населення. Із кожних десяти тисяч підлітків віком 14-17 років упродовж 2004 року вчинили злочини 187 осіб. Злочинність неповнолітніх в останнє десятиріччя зростала в 7 разів швидше, ніж змінювалося загальне число населення цієї вікової групи.

Для абсолютної більшості неповнолітніх, що стали на шлях

учинення злочинів, вибір такого варіанту поведінки безпосередньо пов'язаний з особистісними деформаціями. У сфері виробництва таких підлітків характеризує відсутність інтересу до виконуваної трудової діяльності, утилітарне ставлення до професії. Вони не відчувають боязні звільнення, оскільки вважають (і не без підстав), що завжди зможуть легко влаштуватися в інший навчальний заклад, на інше підприємство. Життєві цілі зміщуються в них у бік споживацтва, наживи, швидкоплинних задовольень. Удаючись до аморальних і протиправних вчинків, вони силкуються всіляко “облагороджувати” їхні мотиви, викривлено негативно оцінювати поведінку потерпілих. У середовищі неповнолітніх правопорушників визнається допустимим порушення кримінально-правової чи будь-якої іншої правової заборони, якщо дуже треба, в тому числі, коли цього вимагають інтереси групи. Необхідність дотримання вимог закону співвідноситься, головним чином, зі ступенем ймовірності покарання за вчинені порушення. В емоційно-вольовій сфері підлітків, які вчинили злочини, найчастіше фіксується послаблення почуття сорому, індивідуальне ставлення до переживань інших, нестриманість, грубість, неправдивість, несамокритичність. Емоційну неврівноваженість, агресивність, марносластво, впертість також можна віднести до домінуючих характерологічних ознак неповнолітніх правопорушників.

Як свідчать спостереження, найчастіше неповнолітній злочинець – це особа, яка володіє звичками, нахилами, стійкими стереотипами девіантної поведінки. Випадково вчиняють злочини одиниці з них.

Іншим притаманні:

- перманентна демонстрація зневаги до норм загальноприйнятої поведінки (вживання ненормативної лексики, поява в нетверезому стані, приставання до громадян, псування громадського майна й под.);

- слідування негативним традиція пиття, пристрасть до спиртних напоїв, наркотиків, участі в азартних іграх;

- бродяжництво, систематичні втечі з дому, навчально-виховних закладів;

- ранні статеві зв'язки, статева розпущеність;

- систематична поява (в тому числі й у безконфліктних ситуаціях) злобливості, мстивості, грубості, актів насильницької поведінки;

- тяжіння до створення конфліктних ситуацій, постійні сварки

в сім'ї, тероризування батьків та інших членів родини;

- культивування ворожнечі до інших груп неповнолітніх, що відрізняються успіхами в навчанні, дисциплінованою поведінкою;

- звичка до присвоєння всього, що погано лежить, що можна безкарно відібрати у слабшого;

- порушення психофізіологічного розвитку, невропатологічні риси та патохарактерологічні реакції, знижений рівень інтелектуального розвитку.

Спираючись на дослідження вчених-юристів, спробуємо в логіко-графічному вигляді представити найхарактерніші ознаки злочинності неповнолітніх, що пов'язана з виявами ними девіантної поведінки:

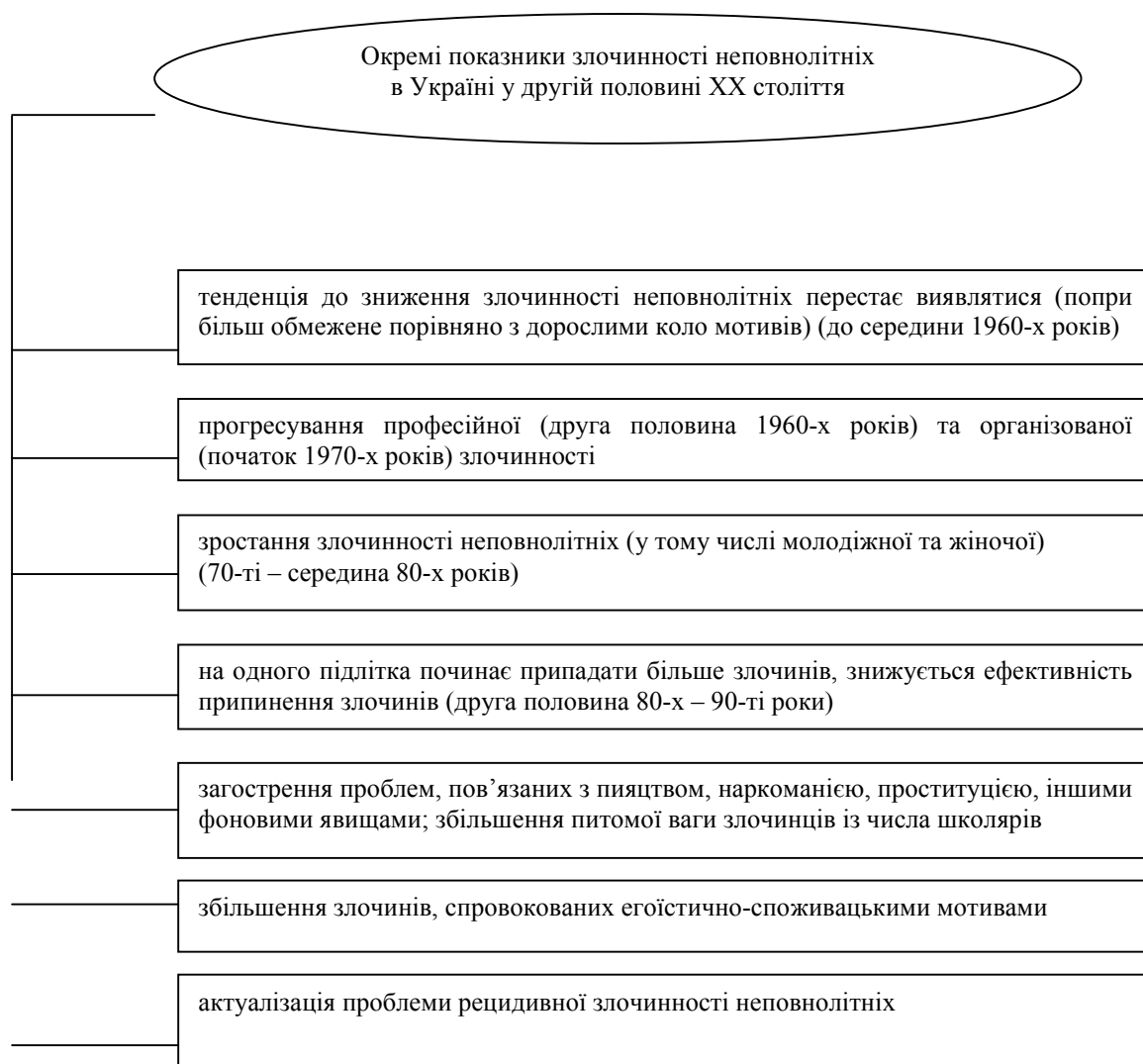

Рис. 1. Окремі показники злочинності неповнолітніх в Україні у другій половині XX століття

Аналіз генези девіантної (як і злочинної, кримінальної) поведінки неповнолітніх переконує, що на нинішньому етапі основана увага мусить приділятися ранній профілактиці злочинів. У зв'язку з цим, різними урядовими постановами, інструктивно-методичними документами міністерств і відомств передбачено комплекс заходів, спрямованих на:

- суттєве покращення здоров'я дітей та підлітків, їхнього фізичного, розумового та психічного стану;

- законодавче та інше нормативне виокремлення діяльності сім'ї, суспільства, держави з виховання підростаючого покоління як особливої сфери, що потребує найбільших привілеїв порівняно з іншими сферами виробничої та соціальної інфраструктури суспільства;

- повну та своєчасну компенсацію дітям і підліткам через державні й громадські інститути соціалізації збитків, викликаних втратою батьківської сім'ї або її неблагополуччям;

- подолання безвідповідальності за долі неповнолітніх, скалічені людьми, що здійснювали їх виховання;

- створення умов для збереження, постійного розвитку й повної реалізації природних потреб людини в праці, творчості;

У сучасній юридичній літературі називаються й суб'єкти профілактики злочинів неповнолітніх:

- "...органи влади і управління, які організовують планування, правове і ресурсне забезпечення цієї діяльності, контроль за її ходом і результатами;

- інститути соціального виховання –

- сім'я, школа, трудовий колектив, заклади культури і відпочинку;

- органи соціальної, психолого-педагогічної і медичної допомоги дітям, які перебувають у неблагополучних життєвих умовах;

- правоохоронні органи в цілому та їх спеціалізовані підрозділи і служби.

Указані суб'єкти профілактики поділяються на спеціалізовані, тобто повністю орієнтовані на цю діяльність, і неспеціалізовані, які займаються запобіганням злочинів неповнолітніх у процесі реалізації своїх більш широких функцій із соціального управління і виховання" [3].

У психологічних студіях девіантна поведінка розглядається як така, що не відповідає нормам і ролям. При цьому одні вчені схильні вважати точкою відліку (норми) експектацію, інші – аттитюди поведінки. Експектацією є система очікувань або вимог відносно норм виконання індивідом соціальних ролей; різновид соціальних санкцій, що впорядковують систему відношень і взаємодій у групі. На відміну від офіційних приписів, посадових інструкцій, інших регуляторів поведінки в групі, характер експектацій неформалізований і не завжди усвідомлюваний. Розрізняють дві їх сторони: а) право очікувати від оточуючих поведінки, відповідної до їхньої рольовій позиції; б) обов'язок поводитися згідно з очікуваннями інших людей. Аттитюд (від. фр. attitude – поза) – це соціальна фіксована установка, схильність до певної поведінки особистості в ситуаціях спілкування з іншими людьми. Властиво, цей термін може означати фізичний або розумовий стан

готовності до дії – позу, фігуру людини (у смислі моторної чи розумової схильності). Окрім того, психологи часто пов'язують девіантну поведінку з реакцією на неї соціуму. У цьому разі вона кваліфікується як відхилення від групової норми й пов'язується з лікуванням, тюремним ув'язненням порушника тощо. Характерно, що дефініція “девіантна поведінка” вживається як на позначення дій конкретної людини, так і для визначення стійкого соціального явища. Таким чином, маємо підстави розглядати її в цих двох виявах.

Девіантні дії виступають, як правило, засобом досягнення певної мети чи психологічної розрядки, можуть бути самоціллю або одним зі способів самоствердження, самореалізації особи. Вони виявляються здебільшого через такі прийоми самовираження особи, як вчинок, манера, стиль, сленг, мода і под. Відомий психолог Ю.Клейберг виокремлює такі особливості підліткових девіацій:

- “...висока афективна зарядженість поведінкових реакцій;
- імпульсивний характер реагування на фруструючу ситуацію;
- короткочасність реакцій з критичним виходом;
- низький рівень стимуляції;
- недиференційована спрямованість реагування;
- високий рівень готовності до девіантних дій” [4].

За спостереженнями вчених-психологів, девіантна поведінка належить до повторюваних і стійких видів поведінки, при якій порушуються або основні права інших людей, або відповідні даному віку суспільні правила. При цьому виокремлюється чотири типи проблем поведінки: агресія по відношенню до інших, знищення майна, обман чи

крадіжки, серйозні порушення правил. Тяжкість девіацій має три градації: *легка* форма (невелика кількість поведінкових проблем, які завдають незначних збитків іншим людям); *помірна* форма (середня кількість поведінкових проблем і відносно помірний ступінь їх серйозності); *важка* форма (велика кількість поведінкових проблем, що завдають значних збитків іншим).

Із погляду психологів, погана поведінка є складовою частиною нормального розвитку. Тому поведінкові проблеми часто пов'язуються ними з дисфункцією особистості. При цьому вчені враховують і соціально-економічний контекст, в якому зустрічається проблемна поведінка. Наприклад, агресивна поведінка може бути результатом прагнення до виживання в тієї частини молоді, яка опинилася в еміграції. Н. Радіна, аналізуючи проблему міжкультурної дезадаптації переселенців з Росії до Німеччини, зауважує: “Визначимо в даному контексті смисл делінквентної поведінки й уживання наркотиків. Норма статусу передбачає повсякчасну боротьбу за визнання, за більш високий ранг у чоловічій групі, що визначається в тому числі й тим, наскільки ти “фізично міцний” (норма фізичної твердості). На практиці це виражається в постійному змаганні, в конкуренції, в тому числі й у тих ситуаціях, де сенс конкуренції неочевидний. Уміння вживати міцні алкогольні напої можна розглядати як спроможність бути “справжнім чоловіком” (перевірка на “чоловічу сутність”, норма антижіночності). Окрім того, алкоголь виконує ініціюючу роль (“став дорослим”), а також слугує символічним визнанням об'єднання в компанії (не випадково підкреслюється, що, як правило, алкоголіки вміють

комунікувати й потребують цього, на відміну, приміром, від “індивідуалістів” – наркоманів)... Уживання наркотиків може розглядатися як “плата” за “напругу” чоловічої гендерної ролі, а “ненормативна” поведінка – в контексті норми статусу (“справжньому чоловікові закони не писані”) [5]. Отже, деякі форми неналежної поведінки молоді можуть являти собою адаптацію до несприятливих умов, оточуючого середовища й не бути показником якогось психічного розладу.

На підставі аналізу численних психологічних досліджень подаємо орієнтовну модель розвитку девіантної поведінки особи (Див. рис. 2).

Як бачимо, структура конкретного акту поведінки може бути проаналізована з різних точок зору. Для соціології, кримінології і психології найбільш характерним є динамічний підхід, що дає змогу вивчати людську поведінку в розвитку. У цьому аспекті девіантна поведінка є явищем, що розгортається й у просторі, і в часі. Досліджуючи її, слід урахувати і конкретні дії особи, і те, що передувало їм. У такий спосіб розкривається генеза девіантної поведінки. У процесі вивчення причин девіантної поведінки закономірно виникає питання: чим саме вона відрізняється від нормальної? Із цим пов’язане і таке питання: чому та чи інша особа чинить саме так, а не інакше? Відповідь на ці питання значною мірою пов’язана з виявленням ролі педагогічних чинників.

В “Українському педагогічному

словнику” (1997) вміщене таке визначення девіантної поведінки: “...окремі вчинки або система вчинків, які суперечать прийнятним у суспільстві правовим або моральним нормам: злочинність і поведінка, яка заслуговує карного покарання” [6]. З огляду на об’єкт нашого дослідження – вихованці режимних установ для неповнолітніх – воно нібито й справедливе, тим часом у широкому сенсі потребує певних уточнень. По-перше, не кожна девіантна поведінка (скажімо, непротиправна грубість, лінощі, нечесність) “заслуговує карного покарання”. По-друге, наведене визначення, з нашого погляду, не враховує латентного (прихованого) характеру процесів формування особистості. Ці процеси, їхня часова тривалість, іноді ставлять як педагога, так і самого вихованця перед фактом явної невідповідності особи загальноприйнятним нормам, нерозвиненості деяких якостей, що їх потребує сучасне життя. У цьому випадку маємо справу з потребою перевиховання. До нього звертаються, коли йдеться про вияви девіантної поведінки, про якості особистості, що суперечать людському співжиттю, у тому числі – про протиправні діяння. Йдеться про корекційно-педагогічну роботу – систему спеціальних педагогічних заходів, спрямованих на подолання чи ослаблення недоліків розвитку, властивих аномальним дітям. Важливо зазначити, що ця робота мусить сприяти не лише виправленню окремих порушень, а й формуванню особистості загалом.

Д И Т И Н С Т В О

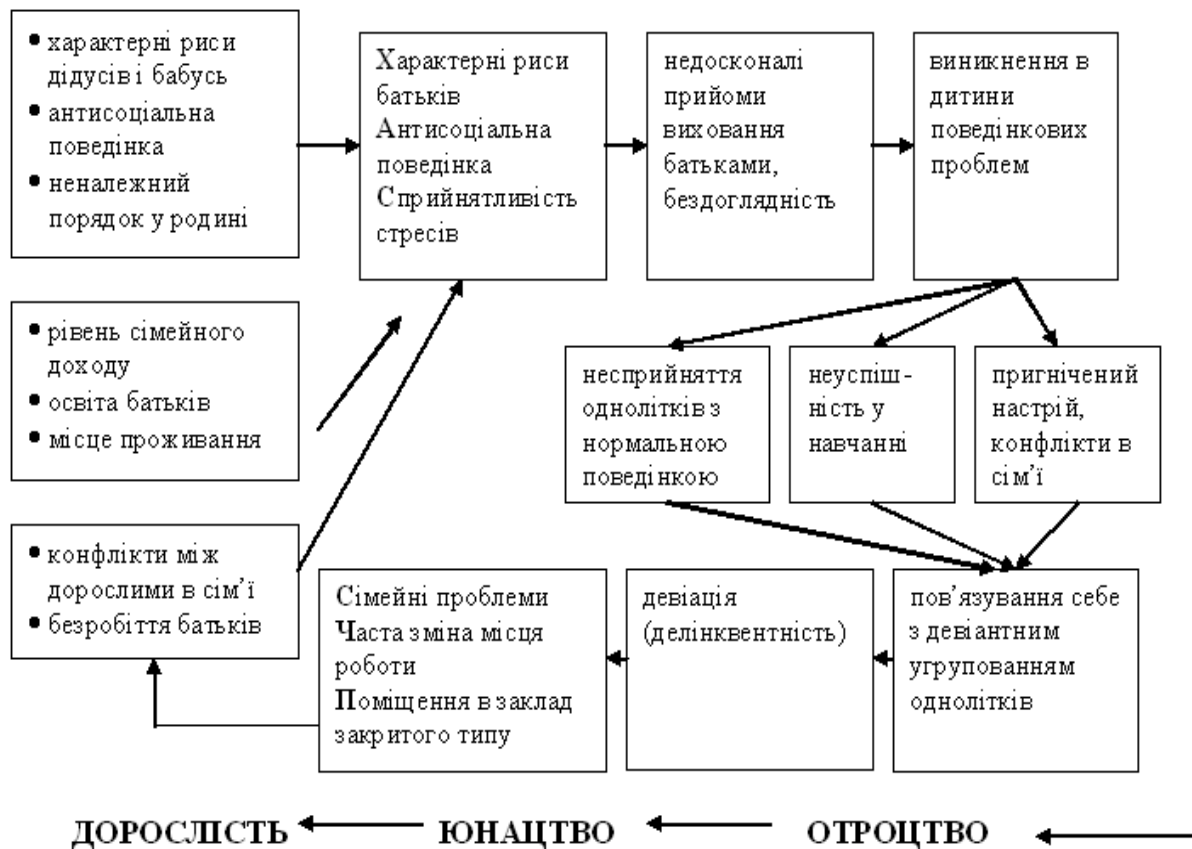

Рис. 2. Модель розвитку девіантної поведінки особи

Дітей і підлітків з девіантною поведінкою слід розглядати в силовому полі дефініції "спрямування розвитку особистості". Для здійснення корекційної діяльності вчителів слід оволодіти навичками діагностування спрямованості розвитку особистості школяра (правильний розвиток, розвиток особистості, за спадковою лінією, випрямлення особистості). Відтак, корекційна діяльність, педагога включає два основні види дії – аналізуючу й коригуючу. У практичній роботі ці види повсякчас переплітаються; аналіз взаємовідношень дитини з довкіллям доповнюється аналізом її вчинків.

Назвемо коригуючі прийоми педагогічного впливу, сформовані Е. Натанзоном [7; 8]:

Принципи педагогічного впливу:

оптимізм; повага до вихованця; розуміння душевного стану дитини; розкриття мотивів і зовнішніх обставин учиненого нею; зацікавленість долею вихованця

Прийоми педагогічного впливу:

Творчі прийоми:

- такі, що сприяють покращенню взаємовідносин учителя й учня: прохання; заохочення; довіра; вияви позитивного ставлення, доброти, уваги, турботи; прощення; вираження прикраси; авансування особистості; обхідний рух (захист дитини на протиположності оточуючим) (два останні терміни введені А. Макаренком);

- які сприяють підвищенню успішності: організація успіху в навчанні, очікування кращих результатів;

- ті, що залучають вихованця до

морально цінних вчинків: моральна підтримка, довіра, переконання, моральне вправління, пробудження моральних почуттів;

- прийоми, які ґрунтуються на розумінні динаміки почуттів та інтересів вихованця: активізація найпотаємніших почуттів дитини; опосередкування (підказка в поведінці через провідну ланку); фланговий підхід (через слабкості вихованця).

Гальмівні прийоми:

- ті, в яких відкрито виявляється влада педагога: попередження; вияв обурення, констатація вчинку, виявлення винного, осуд, наказ, покарання;

- прийоми з прихованим впливом: натяк; ласкавий докір; удавана байдужість; іронія (удаване схвалення, карикатура); удавана недовіра; виконання конкретної справи замість вихованця; паралельна педагогічна дія; розвінчання; метод “вибуху” (створення неочікуваної для дитини ситуації);

- допоміжні: відмова від фіксації окремих вчинків, організація зовнішньої опори правильної поведінки (ідея А. Макаренка).

Скажімо, А. Макаренко до методу “вибуху” підходив поступово, коли виникала потреба прийняти в колонію новеньких. Спочатку педагог разом з активом приїздив увечері на залізничну станцію, орендував у будівлі вокзальну кімнату. Потім старші хлопці-колоністи виходили до вагонів, збирали безпритульних і силоміць вели до кімнати, де начальник колонії звертався до них із проханням допомогти на будівництві. Умови роботи з'ясовувалися на місці: житло, харчування й обмундирування в колонії. Ранком колоністи разом із новенькими йшли через усе місто під

марш оркестру. Ось як А. Макаренко описує цей прийом у своїй “Педагогічній поемі”: “Удома після лазні й стрижки, одягнені в формене вбрання, рум'яні, збентежені до глибин своєї юної душі й загальною увагою, і захопливою причепливістю дисципліни, новенькі піддавалися ще одному вибуху. На асфальтовому майданчику, серед квітників були складені у великій купі їхні “костюми для подорожей”. Полите з пляшки керосином, “барахло” це горіло буйним, димним полум'ям, а потім прийшов Міша Гонтар з віником і цеберкою й начисто змів жирний волохатий попіл, підморгуючи хитро найближчому новенькому:

– Уся твоя автобіографія згоріла!

Старі колоністи реготали над Михайловим неповоротким дотепом, а новенькі оглядалися винувато: було вже ніяково.

Після цієї вогняної церемонії почалися будні, в яких було все, що завгодно, однак майже не було горезвісного перековування: новенькі не обтяжували колектив”.

На глибоке переконання В. Сухомлинського, кожен “важкий” школяр наділений прагненням до доброго; погане його самого гнітить і викликає страждання. Проте дитина не може самотужки сконцентрувати свої сили на виправленні помилок. Вона потребує допомоги доброго і вдумливого вихователя. Із погляду видатного українського педагога, оскільки у свідомості вихованця відбувається безперервна боротьба позитивних і негативних тенденцій, залучення дитини до здійснення морально цінних учинків сприяє посиленню позитивних тенденцій і безболісному витісненню негативних.

ЛІТЕРАТУРА

1. Соціологія / Підручник. За загальною редакцією проф. В.П. Андрущенко, проф. М.І. Горлача. – Харків – Київ, 1998. – 624 с.

2. *Исаев Д.Н.* Психопрофилактика в практике педиатра. – Ленинград: Медицина, 1984. – 192 с.

3. *Джужа О.М., Моисеев С.М., Василевич В.В.* Криминология. Специализованный курс лекций зі схемами (Загальна та Особлива частини): Навчальний посібник. – К.: Атіка, 2001. – 368 с.

4. *Клейберг Ю.А.* Психология девиантного поведения: Учебное пособие для вузов. – М.: МЦ Сфера, при участии “Юрайт – М”, 2001. – 160 с.

5. *Радина Н.К.* “Мужская культура” и причины социальной девиации: гендерный анализ межкультурнонь дезадаптации переселенцев из России в Германию // Журнал прикладной психологии. – 2004. – №2 – С. 65-71.

6. *Гончаренко Семен.* Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997. – 376 с.

7. *Натанзон Э.Ш.* Психологический анализ поступков и способов педагогического воздействия на личность. – М.: Просвещение, 1968. – 133 с.

8. *Натанзон Э.Ш.* Трудный школьник и педагогический коллектив. – М.: Просвещение, 1984.

Подано до редакції 7.12.06